

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ • Թ. 215բ. «Շնորհք ան մերոյ յն քն կամք կարողութիւն հօր եւ սրբոյ հոգոյն աւարտեցաւ գիրքս հակաճառական որ ընդդէմ պիղծ ժողովոյն քաղկեդոնի եւ ամբարշտին լեւոնի եւ փլաքեանոսի յետեւողացն նետորի յամի Թուահաշուութե տոհմիս հայկական ոճի ի հայրապետուն տն եղիադարու կաթողիկոսի ամ հայոց եւ յառաջնորդուն յայսմ նահանգի քաջ ախոյեանիս ուղղափառուն տն ստեփանոսի արքեպիսկոպոսի. եւ անարան վարդապետին որոյ հիմն եւ օժանդակութիւն հաստատեցաւ տպագրատունս ի վանս փեմակնն եւ փառարնակ ամենափրկչին նորջուղայու յամենան մայիսի 17. եւ մի ընդ նմին եւ զսրբագրող սորին. զտէր աղէքսանգր յիշել աղաչեմ այլ եւ վերակացուք տպագրատանս զոր արար անդրեաս կուսակցոն քհնյ եւ զերիցունս, գործավարք սորին զա՛ր սարգիս եւ զերկեակ տը անձատուրն եւ զմանուկ դպիրս վերջ»:

92.

ԲԱՌԳԻՐՔ

ԹՈՒՂԹ. 155: — ՄեծՈւթիկն՝ 115X8սմ.: — ԳրՈւթիկն՝ միասին. 19 տող: — Գիր՝ տպագրի նման: — Նիւթ՝ թուղթ հասարակ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ լուսանցքները մաշած. առջեւէն պակաս: — ԿԱԶՄ՝ փայտ սեւ կաշի պատեալ:

Մատենան է բառգիրք. էջ 1—17 պարուկական հոմանիշ բառեր, կը սկսի «Թետան, հաճութիւն», էջ 18—102 «Այս բանք են քերթողականք վասն չափոյ հոմերական աղիցն», էջ 103 է «Նորավարժիցն սակ», բառեր. եւ յետոյ «Բառ Գեղեղանոսի բժշկապետ վասն գեղերոյ» եւ ապա «Բառք գովասանական»:

93.

ՏԱՂԱՐԱՆ

ԹՈՒՂԹ. 91: — ՄեծՈւթիկն՝ 12X8սմ.: — ԳրՈւթիկն՝ միասին. 14—18 տողէ: — Գիր՝ մանր տպագրի նման: — Նիւթ՝ թուղթ հասարակ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ ետեւէն պակաս, կազմէն ելած: — ԿԱԶՄ՝ սեւ հաստ կաշի միայն: — ԴԱՏԱՐԿ ԹՈՒՂԹ. Թ. 4ա. ք զըջափործ եղած:

Մատենան է Տաղարան. սրբոց վրայ զանազան տաղեր. ունի նաեւ էջ 70—77 խրատական «Յայսմամբուր սուրբ յարն Թաթուլ առաջնորդ կացուց զԹուամա աշակերտն իւր վանաց իւրոց եւ իրատ ետ նմա ցայս բանս...» էջ 79—91 պատմութիւն մը «Այր մի էր մեծատուն իշխան ի քաղաք մի...»:

94.

ԳԻՐՔ ՈՐ ՀԱՅԵԼԻ ՎԱՐՈՒՅ ԿՈՉԻ

ԹՈՒՂԹ. 215: — ՄեծՈւթիկն՝ 15X10.5սմ.: — ԳրՈւթիկն՝ միասին. 24 տող: — Գիր՝ փոքր տպագրի նման: — Նիւթ՝ թուղթ հասարակ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ եզերքները դեղնացած. ջուր տեսած, ետեւէն պակաս: — ԿԱԶՄ՝ խաւարարտ, ետեւի կողմ ինկած: — ՍԿԶՐԱՏՈՂ՝

ՍԿԶՐԱՏՈՂ՝ զլուինները կարմիր թանաքով. պատմութեանց ա տառը կարմիր: — ԴԱՏԱՐԿ ԹՈՒՂԹ. էջ 1ք ղատարիկ:

Մատենան է «Գիրք հայելի վարուց» անունն ներքեւ զանազան փոքր պատմութիւններ. ՀԲ գլուխ ինչպէս կը ցուցնէ առջեւն եղած ցանկը. կը վերջանայ կից գլուխ «յաղաքս սովորութեան», որ է ըսել 7 գլուխ կը պակսի ետեւէն:

(Վ.Է.Լ.)

Հ. Յ. ԲՕՍՆԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՎՐԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ)

Գ.

Հիմա դառնանք ժամանակագրութեան այն մասին որ կը վերաբերի վրաց թագաւորութեան բուն սկզբնաւորութեանը: Ըսինք թէ ժամանակագրութիւնը 13 տարի ուշ դրած է իւրաքանչիւր իշխանութեան թուականները: Այսպէս հաշուելով դէպի ետ՝ Փառնաւազի գահակալութեան համար կը ստանանք ն. ք. 315 թուականը: Արդ, ասիկա գոնէ միւսին չափ հաւանական է, մանաւանդ որ ն. ք. 302 տարին Պոնտոսի թագաւորութեան հիմնարկութեան թուականն է, եւ արդէն այլուստ գիտենք թէ Պոնտոսի եւ վրաց թագաւորութիւններն երբեք իրարու հետ շփոթուած են. (Հմմտ. Խոր, Պատմ., Բ. Ը., 172—173. Ժա. 185. Ժգ. 193):

Վրաց աւանդութիւնը կը պատմէ որ Աղբքսանդր վրաստանի կուսակալ կարգեց Ագոն անուն մէկը. եթէ իրական է այս, թերեւս եղած է Գաւգամելայի ճակատամարտէն անմիջապէս ետքը (ն. ք. 331ին): Աւանդութիւնը զԱգոն կը ներկայացնէ իբրեւ Յոյն մը. բայց Ագոն անունն աւելի Արեւելեան կը հնչէ քան յունական (համեմատէ Ozines անունն առ Յուստիի, Iran. Namenbuch). եւ Ագոնի շինած կուռքերը, Դայիմ՝ եւ Դացիմ՝ (Ջուան, 21) վրաց բնիկ աստուածներն ըլլալ կը թուին (տես Ջուան. 47, 57): Ուստի աւելի հաւանական է որ Ագոն բնիկ վրացի իշխան մըն էր, եւ գիտենք Աղբքսանդրի քաղաքականութիւնը: Արեւելքի համար թէ նա բնիկ սատրապներ կը կարգէր իրեն հպատակող արեւելեան եր-

13, 14): Դարեհի պարտութենէն յետոյ Մակեդոնացւոց կողմն անցաւ, եւ ատեն մը զօրավար էր Եւմենիսի ներքեւ (Plutarch, Eum. VIII, 1): Մեզի շատ հաւանական կուգայ խորհիլ թէ այս մարդը Եւմենիսի (Ն. Բ. 316ին) Մարաց երկրին մէջ դուռնաւորութեամբ սպանուելէն յետոյ իրապէս Վրաստան ապաստանեցաւ, եւ այդ երկրին աղնուական գերդաստանաց հետ իր նախահարց ունեցած խնամական յարաբերութեանց յենլով ու Ազոնի դէմ առժամ տիրող ընդհանուր դժգոհութենէն օգտուելով՝ անմիջապէս ասպարէզ եկաւ իբրեւ Վրաստանի իշխանութեան թեկնածու, եւ յաջողելով այս ձեռնակին մէջ՝ այսէս Վրաց անկախութեան սկզբնապատճառն եղաւ: Աւանդութեան ցոյց տուած թուականը, Ն. Բ. 315, քաջապէս կը համապատասխանէ ասոր, քանի որ այնպէս կը ներկայացնէ թէ փառնաւազ մէկ տարուան մէջ նուաճեց ամբողջ Վրաստանն իր իշխանութեան ներքեւ (Ջուան. 23):

Բայց Ազոն չուզեց առանց պայքարի տեղի տալ: Ապա փառնաւազ «արձակեաց դեսպանս առ Անտիոքոս [իմա Սելեւկոս] բազում ընծայիւք, եւ խնդրեաց օգնութիւն ընդդէմ Յունաց, եւ խոստացաւ ծառայել նմա» (Ջուան. 23): Հոս «Յոյք», ասացուածով բնականաբար կը հասկնային Անտիոքոսի Միականին, որուն անցաւ 316ին Եւմենիսի մահէն յետոյ փոքր Ասիոյ գերիշխանութիւնը եւ ձեռքը մնաց մինչեւ 01: Ազոն՝ նեղը մնացած՝ կը թուի թէ օգնութիւն խնդրեց Անտիոքոսէ, որ անտես չըրաւ անոր խնդրքը: Սելեւկոս ալ բնականաբար սիրով պիտի ընդունէր փառնաւազի առաջարկը, ինչպէս աւանդութիւնն անմիջապէս կը յարէ. «ընկալաւ զբանս նորա յօժարութեամբ եւ անուանեաց զնա որդի իւր, եւ առաքեաց նմա թագ, եւ հրամայեաց իշխանացն Հայոց օգնել նմա» (անդ): Ոչինչ կայ պատմութեան ընթացքին մէջ՝ հակառակ այս յայտարարութեան թէ Սելեւկոս «Հայոց իշխաններուն» հրամայեց զօրքով օգնել փառնաւազին, քանզի կը թուի թէ Եւմենիսի մահէն ետքն ալ Հայաստան գոնէ անուանապէս կը ճանչար Մակեդոնացւոց վերին իշխանութիւնը (Mahaffy, p. 50; comp. p. 58): Զայս կը հաստատէ նաեւ Գրիգորոս Սիկիլիցցոյն աղբիւրներէն մէկուն մէջ Հայոց Երուանդ (Արդուատ) թագաւորին տակաւին Ն. Բ. 315ին «Որոնս սատրապ, կոչուամով յիշուիլը»:

«Իսկ ի զալ միւսոյ ամին, միաբանեցաւ Ազոն ընդ Յունաց, եւ արար ժողով բազմու-

թեան հեծելոց՝ ի վերայ փառնաւազայ: Եւ նա զիւրան ժողովեաց, եւ եկն նմա զօրք յԱնտիոքոս: Եւ յառաջեաց քան զԱզոն ի քաղաք եւ յերկիրն Արտահանու, որ յանժամ ասիւր քաջաց քաղաք, եւ անդ դիպեցան միմեանց. եւ յաղթեցաւ Ազոն, եւ մեռաւ ի տեղւոյն. եւ հարան զօրքն Յունաց: Եւ գնաց փառնաւազ ի կողմանս Յունաց, եւ գերեաց զԱնձի եւ զԱնձուրա եւ զԵւբեկացիս, եւ դարձաւ ի Վարձեթ եւ էառ զնա, եւ եկն ի Մցխեթա մեծաւ ուրախութեամբ, եւ գրաւեաց զամենայն գանձն Ազոնի, եւ մեծացաւ յոյժ» (Ջուան. 23): Հոս յիշուած Անձի տեղւոյ անունը թերեւս նոյն է Ջուանշէրի այլուր (էջ 79) յիշած Անձիանձ անուան հետ, որուն համար կ'ըսէ թէ «Գերեզման Սրբոյն Գրիգորի» էր: Արդ, Բիւզանդարանէն գիտենք թէ Գրիգոր Լուսաւորչի գերեզմանը կը գտնուէր Եկեղեցաց գաւառի Թորգան գիւղին մէջ: Միեւնոյն բաւական մէջ էր նաեւ Եղիգի (Elegeia) անուանեալ ամրոցը, որ թերեւս նոյն է Ջուանշէրի յիշած «Ելեկացիքին» հետ: Իսկ Անձուրա անունը թերեւս հարկ է Մանուկ սրբադրել: Ստրաբոն կը վկայէ թէ Եկեղեցաց գաւառը Արտաքսիասի օրերէն առաջ կատաւոնացւոց ձեռքն էր: Ուստի կը թուի թէ փառնաւազ (հարկաւ Հայոց աջակցութեամբ) պատժեց կատաւոնացիները, որոնք Անտիոքոսի կողմը բռնած կ'երեւին այս պատերազմին մէջ: Տարակոյս չկայ թէ Սելեւկոս այս ազգային ազատագրման ձեռնարկին քաջալեր եւ օժանդակ կը հանդիսանար գլխաւորապէս սա շարժառիթով որ անկէ տուժողն էր իր հակառակորդ մրցակիցն՝ Անտիոքոս:

Իպսոսի ճակատամարտէն յետոյ (Ն. Բ. 301)՝ երբ Աղեքսանդրի պետութիւնը վերջնականապէս չորսի բաժնուեցաւ, Վրաստան պաշտօնապէս Լիւսիմաքոսի բաժնին մէջ համարուեցաւ, գուցէ իբրեւ մաս նկատուելով Պոնտոսի. մինչդեռ Հայաստան՝ Ատրեստանի եւ ուրիշ արեւելեան երկիրներու հետ Սելեւկոսի բաժնին մէջ համարուեցաւ: Բայց Լիւսիմաքոսի գործն անյաջող էր, որով Սելեւկոս մինչեւ անգամ փոքր Ասիոյ մէջ շատ տեղեր խլեց անոր ձեռքէն: Բնականաբար Վրաստան ալ շարունակեց Սելեւկեանց հանդէպ իր թեւարկեալ զինակիցի դիրքին մէջ: Լիւսիմաքոսի մահուան վրայ (293)՝ Սելեւկոս եւ կասանդր իրենց մէջ բաժնեցին անոր երկիրները, որով վերջ տրուեցաւ Աղեքսանդրի պետութեան քառամասն բաժանման, եւ այսուհետեւ իրապէս եռամասն բաժանում մը կար: Միեւնոյն տարին

7.

Հոս նկատի առնել
կէտեր կան: Առաջինն է Սայումակ եւ Սի-
անուսներուն զուգորդութիւնը: Ասոնք, ինչպէս
տեսանք վերեւ, կը յիշուին քրիստոնէական-
Գ. գարուն երկրորդ կիսուն մէջ իբրեւ անուն-

ցումթեան։ Ի՞նչպէս կարելի է մեկնել այս առեղծ
ծուածը։ Անանունի քով Արշակ Պարթեւին
վերագրուած երկարակեցութեան հետ հանգի-
տութիւնը կրնար մեզ թելադրել բաւական
համոզիչ բացատրութիւն մը։ Այսինքն՝ Վրաց
ժամանակագրութեան մէջ Անտիոքոսի վերա-
գրուած շուրջ երկու հարիւր տարւոյ իշխանու-
թիւնն ըմբռնելի կ'ըլլայ՝ եթէ ընդունինք թէ
այդ անունը կ'անձնաւորէ Սելեւկեան հարստու-
թեան Արեւմտեան Ասիոյ վրայ գերիշխանու-
թեան ամբողջ շրջանը. եւ արդարեւ Անտիոքոսի
մահը, որ իբրեւ զարագլուխ բացող կարեւոր
գէպք մը կը նշանակուի, այս առումով չէր

կրնար ուրիշ բան ցուցնել՝ եթէ ոչ Անտիոքոս է. ին մեծ պարտութիւնը Պարթեւաց Հրահատ Բ. արքային ձեռքով, եւ տարածամ մահը, «որ ընդ միշտ վերջ տուաւ Ասորեաց կողմանէ սպասելիք ո եւ է վտանգի», եւ որ ըստ Գուտշմիդի եղած ըլլալու է Ն. Բ. 129 ին իբր փետրուարին (ՀԱ. 1904 էջ 334 ա: Համեմատե ամողջ հատուածը. նաեւ Rawlinson, III. 59):

Բայց եթէ Վրաց աւանդութիւնն անմեղ է ամէն այս տեսակ փիլիսոփայական ընդհանրացումներէ եւ գուցէ տառապէս կը հասկնայ Անտիոքոս Ա. ի մահը, ինչ որ ամէնէն բնական մեկնութիւնն է, ուրեմն Մրուան Ա. իշխած պիտի ըլլայ մեկուկէս դարով յառաջ քան այդ թուականը զոր ժամանակագրութիւնը կը վերագրէ իրեն: Այսպէս, Սայուրմակի ընծայուած 75 տարւոյ իշխանութիւնը գուցէ հարկ է ասոր մէկ տասներորդին ինքնեւ, այսինքն՝ 7 կամ 8 տարւոյ: Նոյպէս Մրուանինը կրճատել պէտք է գրեթէ 10 տարւոյ: Եւ աւանդութեան ներքին ցուցմանց մէջ ոչինչ կայ ասոր հակառակող, եւ շատ բան՝ ինպատ: Մանաւանդ հարկ է նկատել որ Սայուրմակ եւ Մրուան անմիջական յաջորդներն են Փառնաւազի, որուն արդէն աւանդութիւնը բացորոշ կ'ընծայէ չափազանց երկար իշխանութիւն մը: Մինչեւ անգամ պէտք է Փառնաւազի ընծայուած այս 65 տարիներու սկիզբը հաշուել գոնէ Մեծն Աղեքսանդրի արշաւանաց սկիզբէն. քանի որ ըստ աւանդութեան 27 տարեկան էր Փառնաւազ այդ 65 տարւոյ շրջանին սկիզբը, մինչդեռ, եթէ մեր վերի ենթադրութիւնն ուղիղ է, աւելի տարեց ըլլալու էր Վրաց թագաւորութեան հասած ատենը, որովհետեւ նա եղբր էր նախապէս ատեն մը Դարեհ Ք. Պոգոմանոսի օրով ծովեզերաց եւ նաւային հրամանատար, եւ ապա Եւֆրէսի ներքեւ զօրավար՝ մինչեւ Ն. Բ. 316 թուականը: Այսպէս հաշուելով՝ իր 65-ամեայ գործունէութիւնը կը հանդեպի Ն. Բ. 333—268 ին. ուստի Սայուրմակ՝ 268—260 եւ Մրուան՝ 260—250 ին իշխած կ'ըլլան.

Թէ Մրուանի մահուան համար Ն. Բ. 250 է աւելի ուշ թուական մը անկարելի է, կ'ապացուցուի ուրիշ պարագայով մըն ալ: Աւանդութիւնը կը յիշէ Վրաց թագաւոր մը Բարտոն անուն, որ «մեռաւ ի պատերազմին: Եւ զի ոչ ունէր որդի, այլ դուստր մի զոր տուեալ էր յամուանութիւն որդւոյն Բուջիսոյ, զի լինիցի ժառանգ արքայութեան. եւ արար զայն վասն հաճելոյ զԱրեւ, որ ոչ կամէին զօտարազ-

գի թագաւորութիւնն, այլ զՓառնաւազունիսն միայն. այլ եւ. նա (Քուջիսոյ որդին) սպանաւ ի նմին պատերազմին, որում անունն էր Բարթամ.», (Ջուան. 28): Ջուանչերի Պատմութեան հրատարակիչը «որդւոյն Բուջիսոյ» բացատրութեան համար կը ծանօթագրէ. «Այն է՝ առ մի որ յազդէն Քուջիսոյ, եւ ոչ որդւոյ ըստ առաջին նշանակութեան բառին:» Բայց ըստ մեզ՝ այս բառը աւանդութեան նախնական ձեւը մատնող նշաններէն մէկն է եւ կը ցուցնէ թէ ստուգիւ երկու դարէ աւելի անջրպետ մը չէր բաժնեւր այս Բարտոնը Փառնաւազէն, որու ժամանակակիցն ու գործակիցն էր Քուջիս, եւ թէ ժամանակագրական ցանկն իր ներկայ վիճակով շինծու է բոլորովին: Ասկէ զատ, ճիշդ միեւնոյն բանը պատմուած է իբրեւ Փառնաւազի անմիջական յաջորդ ներկայացուած Սայուրմակին համար. «Եւ ամ զգուստր Պարտաւայ իշխանին՝ իւր ի կնութիւն՝ Պարսիկ ազգաւ. եւ ծնաւ նմա երկու դուստր. [այսինքն՝ Սայուրմակ արու զաւակ չունեցաւ.] եւ զմին ետ Մրուանայ՝ մօրաքեռ որդւոյ կնոջ իւրոյ պարսկի, եւ անուանեաց զ[նա] որդի իւր. եւ միւսն ետ որդւոյ Բուջին, որ էր հօրաքեռորդի իւր.», (Ջուան. 25): Հաւանականաբար այս երկու աւանդութիւնները կը հային միեւնոյն անձին: Հետեւաբար հարկ է ժամանակագրութեան երկու Մրուանները միացնել: Արդէն, ինչպէս ետքէն պիտի տեսնենք, աւանդութեան երկրորդ Մրուանն աւելորդ է ժամանակագրութեան իրեն ընծայած դիրքին մէջ: Նմանապէս կը հետեւի թէ Սայուրմակ եւ Բարտոն միեւնոյն անձին վերագրուած երկու տարբեր անուններ են: Երկու աւանդութիւնները համեմատելով՝ կը սորվինք թէ Մրուանը, Վրաց թագաւորին պարսկազգի փեսան, առաջ գահաժառանգ կը նշանակուի իր աներոջ կողմանէ. սակայն վերջին ազգին առարկելուն առջեւ տեղի տալով՝ թագաւորն իր միւս փեսան, Քուջիսոյ որդին Բարթամը, գահաժառանգ կ'ընէ: Ասոր վրայ Մրուան յեղափոխութիւն մը կը հանէ, յորում կը յաղթահարէ եւ կը սպանէ իր աները ու քենեկալը եւ առժամանակ մի Պարսից օժանդակութեամբ կը տիրապետէ Վրաց երկրին: Արդ, այս Բարթամի որդին էր, ըստ աւանդութեան Աղրիկ մը, որ Հայոց օժանդակութեամբ ետ խլեց գահը եւ որու օրով Պարթեւք կ'ապրտամբին Մակեդոնացիներէն. «Ի սոյն ժամանակս Պարսք [= Պարթեւք] ապստամբեցին ի Մակեդոնացւոց, եզին իւրեանց թագաւոր զԱթիան իմաստուն», (Ջուան. 30): Տարակոյս

45 թիւը նախընտրելի կը դատենք քան ժամանակագրութեան ընծայած 57 տարին: Ենթադրելով որ Պարթեւաց ապստամբութիւնը Ագրիկի իշխանութեան իսկ եւ իսկ սկիզբը պատահեցաւ, նա թագաւորած կ'ըլլայ Ն. Բ. 250—205 ին: Աւանդութիւնն իրեն յաջորդող երկու դահակից որդւոց 17 տարւոյ իշխանութիւն կ'ընծայէ: Ընդունելով այս թիւն իբրեւ ուղիղ, Բարթամ կամ Բարթման, ըստ Խորենացւոյն՝ Խարձամ, որ կ'իշխէր Վրաստանի այն մասին վրայ որ ուղղակի յարաբերութիւն ունէր Հայաստանի հետ, թագաւորած է Ն. Բ. 205—188 ին, եւ այսպէս ժամանակակից կ'ըլլայ Արտաքսիոս-Արտաշէսի նախորդող Որոնդ-Երուանդ Բ. ին:

Արտաշիսեան վիպասանութեան մէջ կը տեսնենք դարձեալ թէ Վրաց թագաւոր մը հզօրապէս միջամտեր է Հայոց քաղաքական իրադարձութիւններուն: Տակիտոս երկայն կը պատմէ Փարսւման անուն Վրաց թագաւորի մը վրայով, իշխած շուրջ 34—74 ին Յ. Բ., որ ստուգիւ խիստ կարեւոր դեր մ'ունեցած է Հայաստանի այդ շրջանի պատմութեան մէջ. եւ քանի որ վիպասանութեան ներկայ ձեւին համեմատ ալ զոր կը գտնենք Խորենացւոյն քով, Փարսւման կը կոչուի Հայոց գործերուն միջամտող Վրաց թագաւորը, ընդհանրապէս կարծուած է թէ Արտաշիսեան վիպասանութիւնը յետ ֆրիստոսի Ա. դարու դէպքերուն կէս-այլաբանական մէկ նկարագրութիւնն է: Բայց ըստ մեզ՝ սխալ է այս եզրակացութիւնը. որովհետեւ... չէ երբեք անկարելի որ նաեւ Ն. Բ. 200—190 ի տեսնենք Վրաց թագաւոր մը ո եւ է կերպով մը միջամտած ըլլայ Հայոց ներքին կռիւներուն. եւ ք. ինչպէս կանխակալ կարծիքէ զերծ, ուշադիր քննութեամբ մը կարելի է գիւրաւ ստուգել, ազգային աւանդութեան մէջ Փարսւմանի վերագրեալ դերը էապէս կը տարբերի Տակիտոսի պատմածներէն: Եւ քանի որ Տակիտոսի վկայութիւնը վճռական է Յ. Բ. 35—70 ի պարագաներուն համար, կը մնայ ըսել թէ հայկական աւանդութեան տարբեր ցուցմունքը, եթէ ո եւ է պատմական հիմ ունի, Ն. Բ. 200—190 ի պարագաներուն պիտի վերաբերի: Ուստի խնդիր կը ծագի թէ այս աւելի կանուխ ապրող Վրաց թագաւորն ալ իրապէս Փարսւման կը կոչուէր թէ տարբեր անունով: Գարագաշեան կը կարծէ թէ Խորենացւոյ քով Փարսւման ձեւը օտար գրական աղբիւրէ փոխառութիւն կը մատեն, իսկ Խարձամ ձեւը բնիկ արեւելեան

աւանդութեան հետքը: Ըստ մեզ՝ ասի ճշմարիտ է մասամբ, բայց Գարագաշեանի բուն նպատակէն տարբեր իմաստով մը: Այսինքն՝ Խորենացւոյ կամ անոր աղբիւր քով՝ Արտաշէսին հակառակ Երուանդին օգնող Վրաց թագաւորին Փարսւման կոչուիլն արդիւնք է նախնական վիպասանութեան տուիքներուն ընդխառնման Տրդատեան (Պահլաւունի) աւանդութեան հետ: Ուստի մենք կը խորհինք թէ Փարսւման չէր անունը Երուանդի զինակցող Վրաց թագաւորին:

Հոս Վրաց աւանդութիւնը կը հասնի մեր օգնութեան: Այն ալ կը յիշէ Հիւսիսայնոց այս միջամտութիւնը Հայոց գործերուն, բայց կարեւոր տարբերութիւններով: Նախ՝ Վրաց երկու զարմալից թագաւորներ կը յիշուին. երկրորդ՝ ասոնք կը կոչուին Բարտոս եւ Բարթամ. երրորդ՝ ասոնք հարկատուներն են Հայոց թագաւոր Մեծին Երուանդի: Արդ, եթէ Վրացի պատմիչէ մը գրաւորապէս քաղած ըլլար Խորենացին, ինչու երկու թագաւորները մէկի պիտի վերածէր՝ անունը փոխելով Փարսւմանի: Միւս կողմէն, եթէ Զուանշէր քաղած ըլլար Հայոց պատմիչէ մի, ինչու իր ազգին այնչափ աննպաստ եւ նուաստացուցիչ կերպով պիտի ներկայացնէր եղբւրթիւնը: Աւելի հաւանական է որ երկուքն ալ աւանդական աղբիւրներէ քաղեցին: Վրական աւանդութիւնը կը թուի աւելի հաւատարիմ մնացած ըլլալ նախնական ձեւին, յորում Երուանդ կը ներկայանար իբրեւ մեծ արքայ մը՝ ընդ ձեռամբ ունենալով Վրաց իշխանութիւնները: Իսկ հայկական ձեւն արդէն մասամբ փոփոխութիւն կրեր էր Տրդատեան աւանդութեան հետ ձուլուելով: Այս այլափոխեալ ձեւը հարկաւ Խորենացին դիմամբ եւս առաւել այլափոխեր է՝ աննպաստ լոյսով մը ներկայացնելու համար զԵրուանդ:

Ասկից բնականաբար կը հետեւի թէ Բարթամ կամ Խարձամ էր Երուանդի զինակցող երկու Վրաց թագաւորներէն մէկը, եւ իրաւ՝ կարեւորագոյնը:

Այլուր պատճառներ մէջ բերինք ցուցնելու թէ Վրաց աւանդութեան ցուցմունքը թագաւորութեան երկձիւղութեան մասին՝ անընդունելի է Յ. Բ. 55—129 (կամ ուղղեալ՝ 42—116) թուականներուն համար: Հիմայ մեր զննութեան արդիւնքը կու գայ նոր լոյս սփռելու այս խնդիրին վրայ: Մենք նախապէս (առանց նկատի առնելու թէ անուն մը Արմազին ձիւղին թէ Մցխեթայի ձիւղին վերագրուած ցանկին մէջ կը գտնուի), Փարսւմաններն ու Միհրդատ-

ները Համազասպներու հետ ընդունեցանք իբրեւ
իրապէս իշխած վերոյիշեալ շրջանին, ամբողջա-
կան Վրաստանի վրայ, եւ մեր այսպէս վարուե-
լուն կռուան ունեցանք օտար վաւերական աղբե-
րաց ու մանաւանդ արձանագրութեանց վկայու-
թիւնները: Այսպէս, երկու ծիւղերէն ալ մեր-
ժած եղանք Բարտոս, Բարթամ, Կայոս,
Ազերկ, Ազմայէր (Արմազէլ), Դերուկ, Աղմի
անունները: Արդ, Վրաց ժամանակագրութեան
ցուցմունքը երկծիւղութեան մասին՝ կը թուի
արդիւնքն ըլլալ երկու ազգայններու. ա. աւելի
հարստութեան մը վերաբերեալ աւանդու-
հին հարստութեան մը վերաբերեալ աւանդու-
թիւններուն փոխադրման դէպի քրիստոնէական
Ա. եւ Բ. դարերը, եւ կամ գուցէ թր ջամջեանի
ըրածին պէս խմբագրական ջանքի մը՝ երկու բո-
ւորովին տարբեր աղբիւրներու մէջ տրուած տե-
ղեկութիւնները համաձայնեցնելու, որով փո-
խանակ մէկը կամ միւսը մերժելու՝ երկու շար-
քերն ալ քով քովի կը դրուին իբրեւ զուգա-
հեռական գիծեր. Բ. սա պարագային թէ գոնէ
սկզբան, Ադրիկի երկու որդւոց ներքեւ, իրա-
պէս կրկին ծիւղով թագաւորութիւն եղած է:
Բայց թէ որչափ ատեն շարունակեց այդ երկ-
ծիւղութիւնը՝ այն չենք գիտեր: Յամենայն դէպս,
թագութիւնը՝ այն չենք գիտեր: Յամենայն դէպս,
թագութիւնը (որ մեզի համար աւելի Վրաց
տաքերբական է), շարունակած կ'երեւի Վրաց
գահին վրայ որդւոց յորդի դու երեք, թերեւս
չորս սերունդ ալ: Ուստի ժամանակագրութեան
ընծայած տարբերութիւններն ընդունելով, առ ի
շփոթեցնելու, կը գտնենք թէ Բարթամի որդին
կայոս իշխած է՝ Ն. Բ. 188—173, Ազմայէր
կամ Արմազէլ՝ 173—157, Դերուկ՝ 157—147,
կամ Արմազէլ՝ 173—157, Դերուկ (Արմազէլ) ժամանա-
կակից կ'ըլլայ Արտաքսիասի վերջին օրերուն:
Ասկից կը հետեւի թէ Արտաշէսի որդին Զա-
րեհը գերի բռնողն էր Ազմայէր (Արմազէլ),
ինչպէս Վրաց աւանդութիւնը կուտայ, եւ ոչ թէ
խորհրդավոր (այսինքն Բարթամ)՝ ինչպէս խորե-
նացոյ քով ունինք: Վերջինիս քով եղած ա-
նուանափոխութիւնն արդիւնքն ըլլալ կը թուի
Բարթամի դերին շփոթութիւնն Փարսմանի դերին
հետ, որով սկզբնական աւանդութեան մէջ կա-
րեւոր դերք բռնող այդ անունն անպաշտօն մնա-
լով՝ անցուած է աւելի անշնան Ազմայէր ա-
նուն տեղ:

Աւանդութիւնն այժմեան ձեւին համեմատ
դու սերունդ մըն ալ շարունակած կը ցուցնէ
Բարթամի ցեղը՝ Դերուկին ընծայելով Միհր-
դատ անուն որդի մը՝ 12 տարւոյ իշխանու-
թեամբ, եւ ապա սոյն Միհրդատին իբր թէ

ժամանակակից Փարսմանի մը որդին, Աղմի,
3 տարի, եւ հուսկ ուրեմն Փարսմանի կինը
Ղատանա, 14 տարի իշխանութեամբ: Մենք
վերեւ այս Միհրդատն ու Փարսմանը աւելի հա-
ւանականութեամբ քրիստոնէական Բ. դարուն
սկիզբներն իշխած ընդունեցանք, սակայն Ադմի
ու Ղատանա թագուհին մերժեցինք: Թերեւս
այս երկուքն ալ պատկանին Բարթամեան ցեղին
եւ իշխած ըլլան Ն. Բ. երկրորդ դարուն: Այս-
պէս թէ այնպէս, կը թուի թէ Դերուկէն ետքը
դու 30 տարի ալ, եթէ ոչ աւելի, շարունա-
կած է Բարթամեան Գերդաստանը եւ իշխած
մինչեւ գրեթէ այդ դարուն վախճանը:

(Շարունակելի)

Եղիս Ս. ԲԱՍՄԱՆՅԱՆ

ՆՈՐ ԶՈՐԱՅԻՆ ԼՐԱՅԵՐԸ

(Պատմական ակնարկ 15 ամսակի ստիժիւն)

90 ական թուականների սկզբում Զու-
ղահայ գրական, կուլտուրական կեանքն
սկսում է կենդանութեան նշաններ ցոյց
տալ: 1904 Յունուար 1ին Զուղահայ հո-
ւրիդների վրայ բացում է մտաւոր վերա-
ծնութեան եւ հայ լրագրութեան պատմու-
թեան համար մի նոր ալշարոյս, որովհե-
տեւ այդ ժամանակ է ծնունդ առնում մի
նշանաւոր ձեռնարկութիւն, որը Զուղայի
ժամանակակից թանձր խաւարի մէջ փայ-
լում է որպէս մի լուսատու աստղ: Այդ
օրը, սրանից ուղիղ 15 տարի առաջ՝ Հ.
Բագրատ վարդապ. Վարդապետանը հիմ-
նում է Նոր Զուղայի լրագրութեան թիւթը,
որ տպւում է Ս. Ամենափրկչեան վան-
քում, որով եւ սկիզբ է առնում մի նոր
շրջան: Այդ լրագրութիւնը նշանաւոր է, իբրեւ
առաջին լրագիրը Զուղահայերի մէջ:

Լրագրի զխաւոր նպատակն է հրա-
տարակել Պարսկաստանի հոգեւոր իշխա-
նութեան կարգադրութիւնները, այլեւ ազ-
գային, եկեղեցական-կրօնական, կրթական,
բարեգործական հաստատութիւնների մա-